

A brit birodalom útja a „nagy háborúhoz”

A történetírás egyik örökzöld vitatémája a „nagy” egyéniségek szerepe a történelem menetének alakításában. Ugyancsak vitát, bár nem az előbbihez hasonló intenzitású polémiákat idézett és idéz fel az ún. *counterfactual* („mi lett volna, ha...”) szemlélet jogosultsága, sőt egyáltalán az a tény, hogy komolyan vehető-e a „komoly” történetírók részéről? Napjaink egyik legismertebb, legnépszerűbb és legvitatottabb történésze, Niall Ferguson előszeretettel él ez utóbbi módszerrel. A BBC 2014 februárjában két adásban foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy Nagy-Britannia belépése az első világháborúba szükségszerű volt-e és elérte-e a célját. A brit *mainstream* történészek közé tartozó Max Hastings a hagyományosnak mondható álláspontot képviselte és a háborúba való belépést jogszerűnek és szükségesnek érezte, mert a „vilmosi autokrácia” európai győzelme az egész kontinenst egy retrográd rendszer uralma alá hajtotta volna. Niall Ferguson azzal a meglepő – és a kérdéssel foglalkozó valamennyi történész vérmérséklettől függően éles vagy udvarias bírálattal kiváltó – tézissel állt elő, hogy ha a németek 1916-ban győztek volna, akkor a mai Európai Unió vilmosi előképe valósult volna meg.¹

A 2014-es évfordulós tanulmányok közül pedig a szakmától legtöbb elismerést kapott két könyv szerzőjének, Christopher Clarknak (*The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*) és Margaret MacMillannek (*The War That Ended Peace: The Road to 1914*) a negatív hőse nem II. Vilmos német császár, II. Miklós orosz cár vagy I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, hanem egy hozzájuk képest szürke hivatalnoknak tűnő brit politikus, Sir Edward Grey. Ő 1905–1916 között állt a Foreign Office, vagyis a külügyminisztérium élén, ahol egyébként nem érezte túlságosan jól magát, és amikor csak tehette, elvonult northumberlandi birtokára, hogy zavartalanul áldozhasson igazi szenvedélyeinek, a horgászatnak és a madárfigyelésnek. A brit külpolitika „pragmatikus” hagyományait tökélyre fejlesztve Grey az 1900-as évek végén és az 1910-es évek elején következetesen a többi nagyhatalom „bizonytalanságban tartására”, a brit külpolitikai célok „lebegtetésére”, a „tudatos kétértelműségre” és a „*double think*”-re² törekedett. Grey, illetve a brit kormány politikája a legújabb kutatások szerint hozzájárult az európai nagyhatalmak egymás valódi szándékait sok esetben félreismerő kül- és biztonságpolitikájához a XX. század első éveiben – sőt tulajdonképpen már az 1890-es években kezdetét vette a „tévedések tragédiája”.

Az első világháborús brit szerepvállalás közvetlen gyökerei Benjamin Disraeli tory pártvezér és miniszterelnök (1868. február–december és 1874–1880) birodalmi elképzeléseiiig nyúlnak vissza. Disraeli a brit gyarmatbirodalom biztonsága és jövője szempontjából ellenezte egy német gyarmatbirodalom létrehozását, ami megváltoztatta volna a fennálló globális erőegyensúlyt, aggódott az orosz terjeszkedés miatt, különösen a Fekete-tenger, a Boszporusz-szoros, valamint Közép-Ázsia irányába, s

egyben fenntartásai voltak a megerősödő Amerikai Egyesült Államokkal szemben is. Mivel Disraeli felfogása többé-kevésbé áthatotta a brit külpolitika irányítóit, függetlenül attól, hogy azok konzervatív vagy liberális politikai háttérrel rendelkeztek, London a XIX. század utolsó évtizedeiben kialakuló nagyhatalmi „tömbösödést” nagy részben birodalmi „szemüvegen” keresztül nézte. Így elsősorban ebben az összefüggésben értékelte az 1894-ben ratifikált – de már jóval korábban tárgyalt – francia–orosz egyezményt, és azt a két országgal szemben a gyarmati ügyekben létező ellentétek miatt britellenesnek tartotta. Franciaországgal mindenekelőtt az Afrikáért folyó „versenyfutásban” került ellentétbe, s az itteni brit–francia feszültségek aztán az 1898 nyarán kirobbant ún. fashodai incidensben csúcspontot értek. Ekkor a Szudánig menetelő francia katonai egység brit követelésre meghátrált ugyan, de Théophile Delcassé külügyminiszter (1898–1906) a párizsi kormány számos tagjának az egyetértésével még háborút is fontolgatott Nagy-Britannia ellen. Oroszországgal pedig a XIX. századi „Nagy Játzmában” került szembe Nagy-Britannia: a közép-ázsiai – az afganisztáni és indiai – uralomért folytatott több évtizedes vetélkedés határozta meg a két ország viszonyát, a szoros dinasztikus családi kapcsolatok ellenére. Az orosz távol-keleti gyarmatosító törekvések megakadályozására London még arra is hajlandó volt, hogy 1902-ben szövetséget kössön Japánnal, majd az 1904–1905-ös japán–orosz háború után látványosan meg is újítsa azt. A francia–orosz megállapodás még egy potenciális brit–német kiegyezést is eredményezhetett volna az 1890-es években, miután Berlin 1890-ben felmondta az Oroszországgal 1887-ben kötött viszontbiztosítási szerződést, Otto von Bismarck kancellár (1871–1890) kényes európai egyensúlyozó politikájának egyik lényeges elemét.³ A „Vaskancellár” az egyensúlyozó politika részeként nem kívánt Nagy-Britanniával ellentétbe kerülni, és – részben ezért, részben pedig azon egyszerű oknál fogva, hogy Németország nem rendelkezett a britekéhez és a franciáéhoz hasonló nagyságú és erejű katonai expedíciós képességekkel – Németország többnyire kimaradt a gyarmatokért folyó közdelemből, bár szerzett területeket Afrikában és a Csendes-óceán déli medencéjében is. (Ez utóbbi területen nem a britekkel, hanem az amerikaiakkal került szembe.)

London ugyanakkor a maga részéről bizonyos mértékű érdektelenséget mutatott a többi nagyhatalomhoz képest visszafogottnak mondható német afrikai gyarmatosító törekvésekkel kapcsolatban, sőt olyan vélemény is kialakult, hogy végső soron mindegy, hogy a brit gyarmatok szomszédjai Délnyugat-Afrikában a franciák vagy a németek lesznek-e. Ez azonban kisebbségi álláspont volt, és Afrika egy adott régiójára korlátozódott. (Meg kell jegyezni, hogy a német kormány Berlin–Bagdad vasútvonalra vonatkozó tervei sem okoztak különösebb izgalmat a brit fővárosban.) A gyarmati kérdésekben Franciaország sokkal komolyabb partner lehetett – elsősorban a brit Afrika-politika talán legfontosabb országával, Egyiptommal kapcsolatban. Az északkelet-afrikai állam jelentősége a Szezi-csatorna megépítésével (1869) nőtt meg, mivel a briteknek könnyebb és biztonságosabb hozzáférést biztosított ázsiai és csendes-óceáni birtokaikhoz, köztük a brit korona „ékkövéhez”, Indiához. A csatorna megnyitása után hat évvel (1875-ben) Benjamin Disraeli az egyiptomi részvények

megvásárlását kezdeményezte, s így Nagy-Britannia, a francia magánrésztvényesek mellett a Szezei-csatorna első számú működtetője lett. Az egyiptomi brit pozíciókat kizárólag a franciák veszélyeztethették volna, ám végül Delcassé külügyminiszter olyan megállapodást kötött, amelynek során a britek és a franciák elhatárolták érdekszféráikat Afrika északi részén. Ennek során Franciaország megszerezte a jogot arra, hogy „fenntartsa a rendet Marokkóban, valamint segítséget nyújtson a szükséges adminisztratív, gazdasági és katonai reformok”⁴ végrehajtásához. Nagy-Britannia aztán az első (1905) és a második (1911) marokkói válság alatt is Párizst támogatta Berlin ellenében.

A britek a jelek szerint hajlandóak lettek volna némi megértéssel tekinteni a német külpolitikái és gyarmati törekvésekre. Ebből következően a német külpolitika sikeresen szállt szembe az Otto von Bismarck által brit „afrikai Monroe-doktrínának” nevezett politikával, és London kezdeti ellenkezése dacára területeket szerzett a Portugália fennhatósága alá tartozó Angola és a brit fokvárosi kolónia között. A Bismarck utáni német vezetés azonban intellektuálisan és stratégiai gondolkodásban is elmaradt az 1890-ben lemondásra kényszerített kancellár mögött. II. Vilmos császár és kancellárjai, valamint külügyminiszterei lassanként Oroszországot és Nagy-Britanniát is maguk ellen fordították, noha ennek a két országnak az 1890-es években és az 1900-as évek elején nem voltak komoly érdekellentétei a németekkel. Az első jelentősebb *faux pas*-t (hibás lépést) II. Vilmos az ún. Krüger-telegrammal követte el, miután a pár száz, a transvaali köztársaságba behatoló brit felkelőt a búrok könnyedén visszaverték (Jameson-támadás).⁵ A német császár 1896. január 3-án, Paul Krüger elnökhöz intézett gratulációja nagy felháborodást váltott ki a britek körében. A Fokváros körüli dél-afrikai gyarmat stratégiai jelentőségű volt London számára, amit aztán a pár évvel később sorra kerülő búr háború (1899–1902) is bizonyított. A német császár diplomáciai érzéketlenségét később elsimították, és Németország a búr háború alatt nem volt hajlandó Transvaal érdekében fellépni a britekkel szemben, de a gyanú befészkelte magát a brit politikai elit jelentős részének a gondolkodásába, hogy Németország Nagy-Britannia rovására kíván előnyöket szerezni, akár úgy is, hogy a brit birodalommal szemben állókat támogatja.

A brit–német viszonyban azonban a valódi fordulópontot a német flottafejlesztési tervek okozták. Nagy-Britannia két, egymással összefüggő ok miatt különösen érzékeny volt a haditengerészeti egyensúlyra, illetve – a saját szemszögéből nézve – a rá nézve előnyös egyensúlytalanságra. A *Britannia, rule the waves* egyrészt a brit nemzetbiztonság alapját képezte, másrészt – ennek egyik elemeként – biztosította a gyarmatokhoz való szabad hozzáférést, valamint a gyarmatokból az anyaország felé áramló erőforrásokat. A brit hadiflottát úgy alakították ki, hogy az erősebb legyen az utána következő két tengeri nagyhatalom hadiflottáinál, azaz sikeresen meg tudja vívni egyikükkel (Franciaországgal vagy Oroszországgal) egy háborút úgy, hogy a másikkal szemben is megmaradjon a megfelelő elrettentő vagy csapásmérő képessége. Az Alfred von Tirpitz nevével fémjelzett és 1898-ban elfogadott első haditengerészeti törvénnyel kezdődő német flottaépítés ezt az erőviszonyt boríthatta fel. A né-

met admirális meggyőzte II. Vilmos császárt, hogy Németország első számú ellensége Nagy-Britannia, és ahhoz, hogy a britekkel szemben a siker esélyével vegyék fel a küzdelmet, drasztikusan csökkenteni kell a brit haditengerészeti fölényt, elsősorban az Északi-tenger vidékén. Azzal Berlinben is tisztában voltak, hogy erőegyensúlyt képtelenek elérni Londenal ezen a téren, de a britek globális kötelezettségeit tekintve logikusnak látszott, hogy legalábbis az Északi-tengeren egyenlő erőket tudnak felvonultatni. Másrészt – Nagy-Britannia vagy Franciaország törekvéseihez hasonlóan – a német flottafejlesztés célja az is lehetett, hogy megfelelő összeköttetést biztosítsanak az anyaország és a gyarmatok között, illetve ellássák az utóbbiak megfelelő védelmét is. Valószínűsíthető, hogy a német flottaépítési erőfeszítések hozzájárultak ahhoz, hogy a kontinensen Németország aztán nem tudta kicsikarni a győzelmet, ugyanis 1914-ben a valóságban a franciák rendelkeztek a legnagyobb szárazföldi hadsereggel, a németekéről mindössze azt *gondolták*, hogy az a legnagyobb. A német háborús tervek „atyja”, Alfred von Schlieffen tábornagy egyébként teljes mértékben érdektelenséget mutatott a hadiflotta iránt.⁶ Említésre méltó, hogy a britek ellen intézett haditengerészeti kihívással egyidőben, a XIX. század legvégén (1897-ben) az akkori német külügyminiszter, Bernhard von Bülow (1897–1900) arra bátorította II. Vilmost, hogy álljon ki Angliával szemben. Bülow ezt követően kancellárként (1900–1909) azt szorgalmazta, hogy a német politikai és társadalmi erőket próbálják egyesíteni a császár támogatására (*Sammlungspolitik*).⁷ Bülow törekvése sikerrel járt, a világháború kitörésekor megvolt a nagyjából egységes német társadalmi támogatás II. Vilmos és politikája mögött. Ez a külpolitikában nagy részben anglofóbiában nyilvánult meg.

A német hadiflotta-fejlesztés Nagy-Britanniában haditengerészeti, gazdasági és politikai következményekkel járt, ráadásul a politikai életben egyre nagyobb szerepet kapó közvéleményt is a németek ellen hangolta – ahogy Christopher Clark fogalmaz: „feltalálta” Németországot „mint ellenséget”.⁸ A brit biztonságpolitika alapját az összes többi országgal szembeni jelentős haditengerészeti fölény képezte. Tirpitz eredetileg egy német *Weltpolitik* támogatására kívánta a flottát fejleszteni, de az erőfeszítések nem vezettek eredményre abból a szempontból, hogy a brit és a német hadiflotta közötti minőségi és számbeli különbségen szinte semmit nem változtatott. Ennek oka az volt, hogy válaszul London is komoly flottafejlesztésbe fogott, s ennek eredményeként 1906 végén vízre bocsátották az *HMS Dreadnought*-ot. Az új típusú csatahajó egy egész hajóosztály nevévé vált a következő években. Németország megpróbált ugyan lépést tartania britekkel, de a vezetésnek be kellett látnia, hogy reménytelen versenyfutásba kezdtek, és a flottafejlesztést – legalábbis a Tirpitz admirális nevével fémjelzett programot – 1913-ban fel is adta.

A brit és a német haditengerészet egyetlen jelentős csatában találkozott egymással a világháború során. Az 1916. június 1-jén vívott jütlandi csatában ugyan a német fél nagyobb veszteségeket okozott a briteknek, mint azok a német flottának, de végül is a John Jellicoe vezette brit flotta maradt a helyszínen, és a továbbiakban is sikerrel akadályozta a Németország körüli blokádtörésére tett német kísér-

leteket – és gátolta meg azt is, hogy a német haditengerészet egységei kijussanak az Atlanti-óceánra.

A közel másfél évtizedes brit–német haditengerészeti versengés egyben jelentős erőforrásokat vont el a német szárazföldi erők fejlesztésétől, és elképzelhető, hogy a nyugati és a keleti fronton indított német támadások hatékonyabbak lehetnek volna akkor, ha a haditengerészeti fejlesztések kevésbé ambiciózusak. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a nagyjából a német haditengerészeti fejlesztéssel egy időben indított amerikai flottafejlesztés Londonban szinte semmilyen reakciót nem váltott ki.⁹ A német flottafejlesztés egyben szorosabbra fonta az angol–francia katonai együttműködést is. 1911-ben Winston S. Churchillt nevezték ki az Admirális Első Lordjának (*First Lord of the Admirality*), s vezetésével a britek 1912-ben megegyezést kötöttek a franciákkal, melynek értelmében a francia flotta fegyveres konfliktus esetén vállalta a brit földközi-tengeri érdekek védelmét, míg a britek a francia atlanti-óceáni partszakasz biztosítását vállalták – amennyiben London úgy dönt, hogy belép a háborúba. A londoni francia nagykövét, Paul Cambon azonban hiába javasolta Edward Greynek, hogy Nagy-Britannia és Franciaország kössön formális szövetséget, amelyben pontosan rögzítenék a két fél egymással szembeni kötelezettségeit. Grey, valamint Asquith miniszterelnök ragaszkodott ahhoz, hogy London „szabad kezét” kapjon Franciaországgal szemben, és – adott esetben – akkor és ott dönthessen szabadon a brit kormány a katonai együttműködésről, amikor annak szükségét látja. Angliának egyébként Oroszországgal sem létezett semmilyen formális haditengerészeti megállapodása; a két ország közötti ilyen irányú tárgyalások csak 1914 elején kezdődtek.

A haditengerészet kontra szárazföldi hadsereg vita nem korlátozódott Németországra. A brit konzervatív kormány 1902-ben életre hívott egy politikusokból, közalkalmazottakból, diplomatákból, valamint katonai vezetőkből és hírszerzési szakértőkből álló bizottságot (*Committee of Imperial Defence*), ám annak munkájában a Királyi Haditengerészet vezetői nem vettek részt, mert úgy gondolták, hogy egy következő háborúban Angliának *à la Nelson* kellene részt vennie, azaz, csekély és nem döntő jelentőségű szárazföldi erővel, és a sikert a haditengerészetre támaszkodva kell majd elérni. A *Royal Navy* vezetőinek a nézetei ebben a kérdésben csak megerősödtek 1904-ben, amikor Lord Fishert nevezték ki *First Sea Lord*-nak. A haditengerészet *de facto* vezérkari főnökeként tevékenykedő Lord Fisher jelentős modernizációt hajtott végre a haditengerészetnél (többek között a már említett *dreadnaught*-ok építésével és hadrendbe állításával), aminek komoly anyagi vonzatai is voltak. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – amint az a jelentős tengeri és egyben szárazföldi erővel rendelkező államokban lenni szokott – a két fegyvernem közötti vetélkedés a korlátozott forrásokért Angliában is kieleződött. Lord Fishernek ugyanakkor – a fegyveres erők vezetői körében egyáltalán nem szokatlan módon – rendkívül rossz véleménye volt a civilekről, és emiatt többször összeütközésbe került az ország politikai irányítóival, függetlenül attól, hogy azok a Konzervatív vagy a Liberális Párt soraiból kerültek-e ki.

Foto: Fortepan 19909

A történeti irodalomban – nemcsak az I. világháborúval kapcsolatban – erősen vitatott kérdés a „nagy” történelmi személyiségek szerepe, befolyásuk az eseményekre, vagyis hogy „negatív vagy pozitív” szerepükkel döntően befolyásolták-e a történelem „menetét”.¹⁰ A brit–német kapcsolatrendszerben II. Vilmos német császárt (1888–1918) – a korabeli megfigyelők és a történészek többsége szerint – komoly felelősség terhelt a két ország – és a két uralkodó – közötti kapcsolatok megromlásáért. Bár alkotmányosan, formálisan nem rendelkezett olyan hatalommal, hogy teljes mértékben meghatározhassa a német külpolitikát, de elhamarkodott és sokszor meggondolatlan lépései többször is kényszerhelyzetbe hozták a német kancellári hivatalt és a külügyminisztériumot (így például a már említett ún. Krüger-távirattal). A Tirpitz admirális által kezdeményezett haditengerészeti fejlesztési program sem valósulhatott volna meg a császár támogatása nélkül. Noha II. Vilmosnak – még a német kancellária és a külügyminisztérium számára is meglepetésszerű – látogatása a marokkói Tangerben 1905. március 31-én közvetlenül az északnyugat-afrikai francia befolyás csökkentésére irányult, tágabb értelemben a német kereskedelmi és gazdasági érdekek nemzetközi elismertetésére irányuló lépés volt. Az ezt követő ún. első marokkói válságot lezáró algecirasi konferencián (1906. január) Nagy-Britannia közvetve, a két külügyminiszter – Sir Edward Grey és Jules Cambon – egyeztetései nyomán, Franciaországot támogatta – és másképpen nem is nagyon tehetett. II. Vilmos ugyanis az 1904-ben megkötött brit–francia *entente cordiale* egyik legkényesebb, ha nem a legkényesebb pontjára tapintott rá. Az *entente cordiale* megkötését ugyanis elsősorban nem az európai erőviszonyok diktálták, hanem a gyarmati

érdekszférák elhatárolása. Ezen belül Franciaország elismerte a brit fennhatóságot Egyiptom felett, míg Nagy-Britannia hasonló módon cselekedett a marokkói francia befolyással. Ebből következően Londonnak támogatnia *kellott* Párizst a vitában, ha legnagyobb vetélytársával nem akarta a gyarmati kérdést kiélezni. Miután a többi nagyhatalom még közvetve sem volt érintve a kérdésben, Németország elszigetelődött és diplomáciai vereséget szenvedett. Sőt, Nagy-Britanniában egyesek úgy vélték, hogy a németek egyenesen az *entente cordiale*-t kívánták ezzel a lépéssel próbára tenni. Ha igen, akkor pontosan az ellenkező hatást érték el, mert a London–Párizs együttműködés megerősödött az 1905-ös marokkói válságot követő években.

Másrészt VII. Edward (1901–1910) az angol íratlan alkotmány értelmében „uralkodott, de nem kormányozott”. Az „alkotmányos” korlátozások ellenére azonban a brit uralkodók – különösen az ún. dinasztikus külpolitika korában – tehetségüktől és vérmérsékletüktől függően igencsak befolyásolták a külpolitikai döntéshozatalt, bár erre jobbra közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre, mert az uralkodó és miniszterei közötti megbeszélések mindig bizalmas formában történtek, írott feljegyzés nem maradt ezekről a találkozókról, legfeljebb a politikusok levelezésében és emlékirataiban találunk utalásokat rájuk. VII. Edward családi kapcsolatban állt mind II. Vilmostal, mind II. Miklós orosz cárral (1894–1917). A német unokaöccsel való viszonya meglehetősen feszült volt, elsősorban annak kiszámíthatatlan magatartása miatt. Ez a feszült, sőt feszélyezett viszony fennmaradt utódja, V. György és II. Vilmos között is, noha – Viktória királynő unokái lévén – azok unokatestvéri kapcsolatban voltak. Sőt, V. György a porosz dragonyosok ezredese is volt, míg II. Vilmos a brit dragonyosoké. Ráadásul még a *Royal Navy* admirálisának a címe is a birtokában volt; „hivatalosan” akár még a másik fél hadseregében is harcolhattak volna... VII. Edward külpolitikát formáló szerepéről némi képet alkothatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az angol–francia *entente cordiale* megkötése előtti évben (1903) nagy sikerű hivatalos látogatást tett Párizsban, míg a brit–orosz konvenció megkötése előtti évben, 1906-ban, tárgyalásokat folytatott Londonban Alekszandr Izvolszkij orosz külügyminiszterrel (1906–1910).

Az angol–orosz konvenció elsősorban nem Németország sakkban tartására jött létre, noha Berlinben a francia–orosz, az angol–francia és az angol–orosz egyezményeket Németország bekerítésére tett lépésekként fogták fel. Sokatmondó az a tény, hogy az angol–orosz szövetség gondolatát Izvolszkij először az 1904–1905-ös japán–orosz háború idején vetette fel, és annak egy távol-keleti együttműködés lett volna a célja. Brit részről az 1907-es angol–orosz konvenció megkötésének jelentős részben ugyanaz volt a magyarázata, mint az 1904-es *entente cordiale*-nak: a gyarmati vetélytárral megegyezésre jutni és elhatárolni az érdekeket. Nagy-Britannia és Oroszország Ázsiában vetélkedett egymással: a Közép-Ázsiáért (Afganisztánért) folyó „nagy játszma” London mindenekelőtt a brit birodalom „ékkövének” tartott Indiától – valamint Tibettől – próbálta távol tartani az oroszokat. Az 1907-es konvenciónak volt egy másik vetülete is. Afganisztán mellett elsősorban Perzsiában ütköztek a brit és az orosz érdekek, ahol ugyancsak érdekelhatárolással oldotta meg

a helyzetet a brit külügyminisztérium. A britek szempontjából azért volt szükség itt a kiegyezésre a cári udvarral, mert korábbi szövetségeseik, Törökország feltartóztathatatlanul hanyatlott, és hatalmi úr volt kialakulóban a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Törökországban ugyanakkor egyre erősebb lett a német befolyás. A Berlin–Bagdad vasútvonal építését ugyan nem ellenezte London, de az már jobban aggasztotta a briteket, hogy német katonai vezetők és kiképzők érkeztek egyre nagyobb számban Törökországba, és nyilvánvalóvá vált, hogy a törökök nem tudják és nem is akarják a német befolyás terjedését megakadályozni a térségben. (Olyannyira nem, hogy Törökország 1914. augusztus 2-án titkos szerződést kötött Németországgal.) Oroszország többet ígérhetett ebben a vonatkozásban, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a korabeli balkáni helyzetet is. Itt, némileg leegyszerűsítve, az orosz kliensállamok (Szerbia, Bulgária) álltak szemben Törökországgal, illetve a muszlim többségű Albániával. A két balkáni háború (1912-ben és 1913-ban) a fent jelzett frontvonalak mentén robbant ki. Bár Otto von Bismarck azt tartotta, hogy egyetlen német dragonyos életét sem éri meg a Balkán, de Berlin – egyrészt a délkeleti irányú stratégiai terjeszkedése, másrészt legfőbb szövetségese, Ausztria–Magyarország vitális balkáni érdekei miatt – nem maradhatott közömbös az ott történetekkel szemben a XX. század elején.

A brit–orosz–török kapcsolatrendszer még egy további kérdés bonyolította. Az orosz külkereskedelem egyik legjelentősebb útvonala a Boszporusz–szoroson át vezetett (1914-ben az orosz kivitel 37, míg az ország exportjának egyik fő tételét jelentő gabonakivitel 75 százaléka ezen a szoroson keresztül bonyolódott).¹¹ Az oroszok Földközi-tengerre való kijutását korábban határozottan ellenző és gátló britek a XX. század elején a megromlott brit–török és a konszolidálódó brit–orosz kapcsolatoknak megfelelően a kérdést már „megértőbben” kezelték.

Távol-Keleten ugyancsak az orosz terjeszkedés aggasztotta Londont. Itt azonban egy, a brit érdekeket Törökországnál hatékonyabban elősegíteni képes államot talált a brit vezetés: Japánt. Nem csupán Oroszországról volt azonban szó az érdekek egybeesésénél, hanem Kínáról is. A gyenge és széttagolt Kína a századforduló környékén az európai és a japán gyarmatosítás első számú célpontjává vált. A kínai befolyásért folytatott vetélkedésben az érdekelt nagyhatalmak gyakorlatilag elfogadták az amerikai külügyminiszter, John Hay által javasolt ún. nyitott kapuk elvét, azaz a kínai piacokhoz való hozzáférést egyenlő feltételek mellett. (A „nyitott kapuk” elve hivatalosan egyoldalú amerikai szándéknyilatkozat volt, de a nagyhatalmak hallgatólagosan tartották magukat az abban foglalt elvekhez.) A Kína gyarmatosításában érdekelt nagyhatalmak együttműködése még a közös fegyveres fellépésre is kiterjedt, amikor a külföldiek ellen indított „boxer-felkelést” (1899–1901) német, brit, amerikai, francia csapatok verték le. A brit–japán érdekek azonossága 1902-ben formális szerződést is eredményezett a két ország között. Miután a japán–orosz háborúban a japán hadiflotta 1904. február 8-án Port Arthurnál megsemmisítette az orosz hajóhadat, Lord Fisher a japán támadást olyan példaértékű hadmozdulatnak

tartotta, hogy azt tervezte, adott esetben a németek ellen az Északi-tengeren hasonló manővert hajt majd végre a *Royal Navy*.

Londonban azonban VII. Edward, majd különösen V. György (1910–1936) külpolitikai nézeteinél fontosabb volt a *Foreign Office* vezető diplomatáinak a véleménye; sőt, Herbert Henry Asquith miniszterelnök (1908–1916) is jobbra rájuk hagyatkozott e téren. Sir Edward Grey külügyminisztertől kezdve számos németellenes érzelmű tisztviselő töltött be felelős pozíciót a XX. század elején,¹² bár voltak olyanok is, akik a Németországgal való megegyezést szorgalmazták. Így Joseph Chamberlain gyarmati miniszter (1895–1903) több ízben is javaslatot tett a németekkel történő szövetségekötésre. 1901-ben Lord Lansdowne külügyminiszter (1900–1905) folytatott eredménytelen tárgyalásokat a németekkel. A háború kitörése előtt a Berlinnel való megegyezésre az utolsó kísérletet az akkori hadügyminiszter, Lord Haldane (1905–1912) berlini missziója jelentette, amely – többek közt – azért vallott kudarcot, mert a németek a hadiflotta-fejlesztési verseny leállításáért cserébe London semlegességét kérték egy olyan európai háborúban, amelyben nem Németország a támadó fél. A britek egy ilyen szerződés megkötéséből semmit sem nyertek volna. A németek már elvesztették a haditengerészet-fejlesztési versenyt, és így Anglia lényegében egyoldalú előnyököt biztosított volna Németországnak. A brit külügyminisztériumban az 1900-as évek közepén uralkodó hangulat legteljesebb korabeli dokumentumát Eyre Crowe¹³ hagyta ránk. Az angol külügyi tisztviselő leszögezte, hogy „A történelem tanúsága szerint ennek vagy annak a nemzetnek a függetlensége akkor kerül, legalábbis részlegesen, veszélybe, ha egy egyszerre katonailag erős, gazdaságilag hatékony és a határait vagy a befolyását kiterjeszteni szándékozó szomszédos állam” jelenik meg. „Ennek az általános szabálynak egy adott esetre vonatkoztatásánál meg lehet vizsgálni, hogy valamilyen erős és ambiciózus állam nem táplál-e természetes vagy szükségből adódó ellenséges érzületet Anglia iránt; ebből a szempontból Németország jelenlegi helyzetét lehetne megvizsgálni.” Crowe a továbbiakban a Német Császárságot Poroszország örököséként jellemezte, egy olyan államként, amely szisztematikus és folyamatos, elsősorban erőszakos úton elért területi terjeszkedéssel vált jelentős hatalommá egy brandenburgi grófságból. Németország részben hasonló módon vált az egyik, ha nem a legjelentősebb kontinentális nagyhatalommá, ám Európán kívül már szembetalálta magát a „világhatalmakkal”, s egyértelmű, hogy Németország maga is „világhatalommá” kíván válni. A gyarmati terjeszkedés erős gyökeret vert a német közgondolkodásban is, és a terjeszkedés egyfajta követelménynyé lépett elő az egymást követő kormányok számára. A német politikusok egymásra rímelő megnyilvánulásai nem hagynak kétséget afelől, hogy „Németország kifejezetten egy, a jelenlegi hatalmi viszonyok alapján neki jutó szerepen túlmenően sokkal nagyobb és dominánsabb” részt kíván magának a világ politikai színpadán.¹⁴ A Crowe-memorandum egyébként abból a szempontból nem volt úttörő, hogy a Németország elleni katonai és haditengerészeti tervezés már korábban megindult. Lord Fisher 1905-ben egy 1897-ből származó és a német partokat ellenségeskedés esetén blokád alá vonó haditengerészeti tervet helyezett a brit háborús stratégia középpont-

jába, míg Edward Grey külügyminiszter 1906-ban hagyta jóvá azt, hogy részletes háborús terveket készítsenek Németország ellen.

Lord Fisher haditengerészeti modernizációs programja, a Németország elleni esetleges haditengerészeti stratégia kidolgozása, a Németország elleni általános háborús tervek elkészítésének kezdete, valamint a Crowe-memorandum mind arra utal, hogy habár a brit külpolitika Edward Grey erőteljes vezetésével hivatalosan és nyilvánosan folytatta az írásos, szerződéses „el nem kötelezettség” politikáját a nagyhatalmak irányába, a valóságban az 1900-as évek közepétől egyre inkább a német „fenyegetésre” figyelt. A színpalak mögött tapasztalható németellenes érzület miatt a brit kabinet több tagja is aggódott, amiért a kormány túlságosan provokatívan lép fel Berlinnel szemben. Ez a benyomásuk csak megerősítést nyert a második marokkói vagy agadíri válság alatt. Az incidens előzménye, hogy a marokkói szultán elleni fellelők leverésére francia csapatokat vezényeltek Marokkó belsejébe 2011 áprilisában. Július 1-jén a német *Panther* nevű hadihajó váratlanul megjelent Agadír kikötőjében – hivatalosan az ottani német kereskedelmi érdekek védelmére. (A *Panther*t néhány nap múlva a nála nagyobb *Berlin* váltotta fel.) A német haditengerészet megjelenése Marokkó partjainál felidézte Berlin hat évvel korábbi kísérletét, hogy megvesse a lábát Afrika északnyugati részén. Másrészt – brit szempontból – közvetve veszélyeztette az 1904-es *entente cordiale*-t. Harmadrészt London azért is aggódott, mert a helyzet egyik olvasata az lehetett, hogy a németek Agadírban haditengerészeti támaszpontot kívánnak létesíteni – közel a britek egyik legfontosabb stratégiai támaszpontjához, a Földközi-tengerre való ki- és bejutást ellenőrző Gibraltárhoz. A brit válasz egyik része informális, a másik nyilvános volt, de az üzenet mindkét esetben ugyanaz. Grey a kabinet jóváhagyásával magánúton figyelmeztette Lichnowsky herceg német nagykövetet, hogy amennyiben a német egységek Agadírban partra kívánnak szállni, Nagy-Britanniának nem lesz más választása, mint megvédeni az ottani érdekeit, azaz hadihajókat küldeni a helyszínre. A szóbeli *démarche* átadásának napján a kabinet egyik legbefolyásosabb tagja, David Lloyd George beszédet mondott a londoni *Mansion House*-ban. A pénzügyminiszter azt hangsúlyozta, hogy Nagy-Britanniának fent kell tartania „a helyét és a presztízsét a világ nagyhatalmai között”. Ha Londont arra kényszerítik, hogy válasszon a béke és a nemzetközi nagyhatalmi státusának feladása között, „akkor nyomatékosan leszögezem, hogy a béke ezen az áron a miénkhez hasonló nemzetnek elviselhetetlen megaláztatás lenne”.¹⁵ A kabinetnek hivatalosan is a külügyekért felelős tagjai – Asquith miniszterelnök és Grey külügyminiszter – még harciasabbak voltak. A válság végül úgy oldódott meg, hogy Németország elismerte Franciaország fennhatóságát Marokkóban, cserébe a mai Kongói Köztársaság területén kapott kompenzációt. A két terület stratégiai fontosságát össze sem lehetett hasonlítani egymással; a Berlin által megszerzett terület mindössze presztízsméntésnek volt jó, a valóságban a német diplomácia újabb kudarcot szenvedett. A német polgári és katonai vezetésben megerősödött az az érzés, hogy Nagy-Britannia és Franciaország összejátszik Németország rovására, és a már létező francia–oros, brit–francia és brit–oros megállapodások, noha azok nem irá-

nyultak közvetlenül Németország ellen, Berlin bekerítését célozzák. A berlini stratégiának abban igazuk voltak, hogy a Nagy-Britannia által kötött két megállapodás a potenciális gyarmati ütközőpontok kiiktatásával elvileg lehetőséget adott egy érdekegyezésen alapuló együttműködésre Európában London, Párizs és Szentpétervár között.

A német vezetés a britek által a korábbi években kötött megállapodásokból azt a következtetést is levonta, hogy ha Németország – Franciaországhoz és Oroszországhoz hasonlóan – a gyarmati kérdésekben megegyezésre jut Nagy-Britanniával, akkor más területeken könnyebb lesz szót értenie Londonnal. Az elképzelés egyik támogatója Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár volt (1909–1917), aki kritikusan szemlélte a Tirpitz-féle nagyarányú flottaépítést, és különböző csatornákon keresztül megpróbálta azt fékezni. Közvetítőként keresztül azt az üzenetet küldte Londonba, hogy Berlin hajlandó lenne a két ország közötti egyre feszültebb helyzetet enyhíteni a haditengerészeti verseny és a gyarmati kérdések megbeszélésével. Brit részről hajlandóság mutatkozott a párbeszédre, ám Lord Haldane hadügyminiszter 1912 februárjában tett berlini látogatása a korábban már tárgyalt okok miatt nem hozott eredményt. Ezt követően a kancellár álláspontja közeledett a „keményebb” vonal híveéhez. Az első balkáni háború kapcsán – és a Balkánon elsőrendűen érdekelt Ausztria–Magyarország, Németország első számú szövetségese védelmében – Bethmann-Hollweg 1912 decemberében rövid, de annál velősebb beszédet mondott a Reichstagban. Ebben gyakorlatilag leszögezte, hogy ha Németország szövetségeseit támadás érné egy harmadik ország részéről, akkor Berlin „lojalitástól” és „kötelességtől” vezérelve határozottan kiállna a szövetségesei mellett. Majd így folytatta: „Ebben az esetben harcolnunk kellene az Európában elfoglalt helyünkért, valamint a saját jövőnk és biztonságunk védelméért.”¹⁶

A hivatalos brit reakció – a korábbi óvatos és a kétértelműséget mindig gondosan fenntartó megközelítéssel ellentétben – váratlanul egyértelmű volt. Grey külügyminiszter közölte a londoni német nagykövettel, hogy amennyiben háborúra kerülne sor Németország és a francia–oros szövetség között, Nagy-Britannia Németország ellenségeit támogatná. Két nappal később, december 4-én, a brit külügyminiszter ismét magához kérte a német nagykövetet, s ekkor a balkáni helyzettel kapcsolatban fogalmazta meg a britek figyelmeztetéseit. A megbeszélés egyfajta fordulatot jelzett a brit külpolitikában. Korábban London nem szentelt túl sok figyelmet a Balkánon zajló eseményeknek, ám most az itt megütköző orosz, német és török érdekek miatt a britek számára is felértékelődött a térség. A német–osztrák–magyar[–török] érdekekkel az orosz–szerb kettős állt szemben. London közép-ázsiai érdekeit nem mozdította volna elő, ha a németek a török szövetség révén megjelenének a térségben. Grey profetikusan leírta az 1914 július végi eseménysort: ha Ausztria–Magyarország megtámadja Szerbiát, akkor Oroszország fel fog vonulni Galíciában. Ekkor Németország osztrák–magyar szövetségese segítségére fog sietni, ami logikusan kiváltaná Franciaország belépését a konfliktusba. Ami pedig a továbbiakat illeti, senki sem tudja megjósolni azokat...

A fenti névsorban egy „kakukkojtás” van: Szerbia. A kérdés – a sokat emlegetett háborús felelősség miatt is – logikusan adódik: hogyan került a balkáni állam nagyhatalmi ellentétek középpontjába, úgy, hogy a britek, a franciák és a németek korábban nem nagyon érdeklődtek a régió iránt? A legújabb kutatások szerint az elsőszámú „felelős” ebben az esetben Oroszország: Szentpétervár Szerbiának nyújtott támogatása – és általánosságban az orosz balkáni törekvések – „hozták be” Szerbiát, a Balkán problémáját az európai nagypolitikába. Akár úgy is mondhatnánk, hogy az oroszok „balkanizálták” a nagyhatalmi viszonyokat. Az ismétlődő balkáni válságok egyik, a nagyhatalmi viszonyokra vonatkozó rendkívül fontos közvetett hatása a nagyhatalmak közötti fegyverkezési verseny felgyorsulása volt. Az orosz haderő növelése láncreakciót indított el: a németek és a franciák követték a példájukat, és a brit haderő, különösen az Admirális Első Lordjának, Winston Churchillnek az irányítása alatt álló haditengerészet, újabb mennyiségi és minőségi fejlesztésen esett át ezekben az években. Összefoglalva: a haderők létszáma és felszereltsége magasabb szintre emelkedett, ami az érintett államokban, különösen Oroszországban és Németországban megnövelte a katonai vezetés súlyát az ország politikai életében, és nagyobb önbizalmat adott egy esetleges háború esetére.

Lichnowsky herceg jelentése a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseiről meglehetősen erős érzelmeket váltott ki Berlinben, és II. Vilmos december 8-án tanácskozásra hívta a szárazföldi és a haditengerészeti erők vezetőit. Ezen a később „háborús tanácsnak” elnevezett megbeszélésen a jelenlévők elfogadták az ifjabb Helmuth von Moltke vezérkari főnök (1906–1914) érvelését, mely szerint a háború „elkerülhetetlen”, és minél előbb tör ki, annál jobb Németország számára. A két eseményből többen elsősorban a Sir Edward Grey által folytatott brit „kétértelműség” politikájának jogosultságát olvassák ki. Addig, ameddig Berlin nem volt biztos a brit reakcióban egy bekövetkezhető európai háború esetén, „visszafogott” magatartást tanúsított, de mihelyt egyértelművé vált az angol álláspont, a fő kérdés nem az lett, hogy megpróbálja-e Németország széttörni a köréje épített szövetségi rendszert, hanem az, hogy erre mikor kerüljön sor. A „háborús tanács” álláspontjának egy másik olvasata szerint a britek Németországgal szembeni magatartásának keményedése és egyértelműbbé válása nem játszott jelentősebb szerepet a háborút sürgetők körében Berlinben. Az ifjabb von Moltke és a német szárazföldi vezérkar többsége nem tartotta komoly ellenfélnek a brit szárazföldi erőket, különösen a búr háború óta, amelyben a briteknek évekre volt szükségük, hogy számottevő anyagi, technikai és létszámbeli fölényüket érvényesítsék ellenfeleikkel szemben.¹⁷ Ami pedig a sokkal hatékonyabb brit haditengerészetet illeti, az elképzelések szerint a Schlieffen-féle villámháborúval még azelőtt eldönthetik a háborút, hogy a britek által feltételezhetően bevezetendő tengeri blokádnak éreztetni a hatását. Ugyanakkor azonban a tanácskozásra meg nem hívott politikai vezetés, élén Bethmann-Hollweg kancellárral, rövid időn belül elérte, hogy a megbeszélés, amelyen egyébként semmilyen határozat sem született, hivatalosan mindössze egy epizód maradjon.

A balkáni háborúk és az európai helyzet – némi túlzással – 1913-ban és 1914

első felében, az ír helyzet kiéleződése miatt, háttérbe szorult Nagy-Britannia közvéleményében.. Az Írországot Nagy-Britanniához csatoló 1800-as *Act of Union* óta az írkérdés gyakorlatilag mindig is akut probléma volt a Brit-szigeteken. A XIX. század első felében az ír katolikusok emancipációjáért folytatott küzdelem, az 1840-es években az írországi burgonyavész és a nyomában fellépő éhínség, majd a század második felében megerősödő, részben az Amerikai Egyesült Államokból irányított és támogatott függetlenségi mozgalom tartotta napirenden *Eire* ügyét. A brit politikai elit és a közvélemény is kettészakadt a kérdés megítélésében: a liberálisok támogatták az ír önkormányzat (*Home Rule*) megadását, míg a konzervatívok – és unionisták – elleneztek azt. 1912-ben az északír tartományokban (Ulsterben) az ún. Önkéntesek (*Volunteers*) kezdtek el szervezkedni az ír önkormányzat ellen és az unió mellett, míg délen az önkormányzat támogatói aktivizálódtak. Ugyanakkor Ulsterben több százezer kötelezték el magukat írásban, hogy ellenállnak a *Home Rule* törekvéseknek. A helyzet pattanásig feszült; mindkét oldal fegyverkezett, sőt, az ulsteri unionistákat egyes brit katonai vezetők még arra is biztatták, hogy fegyveresen szálljanak szembe az önkormányzatot támogatókkal. 1914 márciusában a válság újabb kritikus szakaszba jutott, miután a liberálisok uralta Alsóház kétszer is megszavazta a *Home Rule* törvényjavaslatot, amit a konzervatívok és unionisták által uralt Lordok Háza mindkétszer visszautasított. Noha Asquith miniszterelnök azt a kompromisszumot ajánlotta, amelynek alapján aztán 1921-ben egyezség született, azaz hogy a hat északi megyét (Ulstert) vegyék ki a *Home Rule* hatálya alól, az ír önkormányzat ellenfelei ezt is elvetették. A helyzetet egy újabb incidens (félreértés) súlyosbította. Brit katonai vezetők arra figyelmeztették a déli Kildare-megyében található Curragh-ban állomásozó brit erőket, hogy esetleg bevethetik őket az ulsteri Önkéntesek ellen, ám azok, akik nem hajlandók fegyvert fogni az unió északír hívei ellen, felmentést kérhetnek az akcióban való részvétel alól. Az ún. curragh-i lázadás (*Curragh Mutiny*) óriási felzúdulást váltott ki a királyságban, s végül semmilyen bevetésre nem került sor. Sőt, a kormány tagadta azt is, hogy egyáltalán ilyen terv létezett volna. Az ír válság lecsendesítésére – és talán megoldására – V. György júliusra konferenciát hívott össze a Buckingham Palace-be.

A brit politikai élet szereplőit, valamint a közvéleményt az írkérdés szinte teljesen lekötötte. Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy az osztrák–magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége, Zsófia hercegnő meggyilkolása június 28-án „mínuszos” hír volt a brit sajtóban.¹⁸ Sőt, Herbert Asquith miniszterelnök a Szerbiának átnyújtott osztrák–magyar ultimátum kapcsán enyhe megkönnyebbüléssel meg is jegyezte, hogy „Ez elvonja majd a figyelmet Ulstertől, ami jó dolog”.¹⁹ Írországból polgárháború fenyegetett, aminek az esélye csak nőtt azt követően, hogy a londoni megbeszélések július végén eredménytelenül végződtek. Az európai háború kitörése az írkérdést, természetesen, háttérbe szorította, de 1916-ban húsvétkor az ír köztársaságiak felkelést robbantottak ki. Az április 24-én kezdődött megmozdulás mindössze hat napig tartott. Habár a németek erőtlén kísérleteket tettek a köztársaságiak támogatására, a húsvéti felkelés nem okozott semmi különösebb fennakadást

a brit háborús erőfeszítésekben. Az írkérdés, legalábbis átmenetileg, nyugvópontra jutott, amikor az 1921 decemberében megkötött angol–ír megállapodás alapján egy év múlva, 1922-ban a Brit Nemzetközösségen belül – domíniumi státussal – megalkult az Ír Szabad Állam (*Irish Free State*). Az új államalakulatot a 26 „déli” megye alkotta, míg a hat „északi”, Ulster, az Egyesült Királyság része maradt.

A jelek szerint Edward Grey külügyminiszter sem vette kezdetben túlságosan komolyan az osztrák főherceg meggyilkolását, illetve az utána következő diplomáciai és egyéb manővereket, egészen július 24-ig. Csak ekkor vetette fel a Balkánon kialakult feszült helyzetet a kabinet ülésén. A brit külügyminiszter még ekkor is feltehetően abból a megfontolásból indult ki, hogy a korábbi válságokat – így a két marokkói 1905-ben és 1911-ben, valamint a két balkáni háborút 1912-ben és 1913-ban –, amelyekben az európai nagyhatalmak vagy közvetlenül, vagy közvetve érintve voltak, mindig sikerült diplomáciai úton megoldani. Ezúttal feltehetően az első marokkói válság utáni algécirasi konferencia lebegett a szeme előtt, amennyiben a *Foreign Office* négyhatalmi (brit, francia, német és olasz) közvetítést ajánlott az egyre harciasabb Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. Grey korábban azt is felvetette, hogy az oroszokon és a németeken keresztül kellene nyomást gyakorolni Szerbiára és a Monarchiára, de sem Szentpétervár, sem Berlin nem kívánta visszafogni a szövetségesét. Amikor Belgrád azt fontolgatta, hogy elfogadja az osztrák ultimátumban követeléseket, az oroszok gyakoroltak nyomást rájuk annak érdekében, hogy utasítsák el annak legfontosabb pontját, azt, hogy osztrák hivatalos személyek is részt vehessenek az ügy szerbiai kivizsgálásában.

Edward Grey az osztrák–magyar–szerb vitában kétértelmű álláspontot foglalt el. Egyfelől azt közölte július 24-én (pénteken) gróf Mensdorff-fal, a Monarchia londoni nagykövetével (1904–1914), hogy Bécs követeléseinek nagy részét elfogadhatónak tartja (majd, mint aki jól végezte dolgát, elutazott vidéki birtokára horgászni). Másfelől azonban legitimnek tartotta azt is, hogy Oroszország Szerbia védelmében fellépjen Ausztria–Magyarországgal szemben. (A franciák, a britekkel ellentétben, kezdettől fogva illegitimnek és elfogadhatatlannak tartották a Szerbiával szembeni követeléseket.)²⁰ A brit álláspont tudatos vagy nem tudatos kétértelműsége gyakorlatilag a hadüzenetig megmaradt. Július 30-án Grey Lichnowsky hercegnek azt mondta, hogy Nagy-Britannia távol marad egy olyan háborútól, amelyben Ausztria–Magyarország, Oroszország és Szerbia vesz részt, de a szövetségesi mellé áll, ha Németország és Franciaország is belép a fegyveres konfliktusba. Németországban két nappal később, augusztus 1-jén – válaszul a július 29-i orosz általános mozgósításra – elrendelték az általános mozgósítást.

Maguk az oroszok teljességgel elfogadhatatlannak tartották az osztrák–magyar követeléseket. Noha a mozgósítás iránya egy Osztrák–Magyar Monarchia elleni fellépésre utalt, Szentpéterváron már egy ideje a vezetők többsége nem tartotta a Monarchiát autonóm szereplőnek az európai nagypolitikában, hanem mindössze Németország előretolt bástyájának. Ebből a logikából következően a Monarchiával szembeni intranzigencia a júliusi válság idején felfogható akár úgy is, hogy Szentpé-

tervár alkalmasnak tartotta az időpontot arra, hogy fegyveresen nézzen szembe az orosz érdekeket érintő – vélt és valós – német fenyegetésekkel. Berlin ugyanakkor inkább az osztrák–szerb vita gyors rendezését szerette volna, adott esetben a Monarchia hadseregének gyors győzelmét. A konfliktus lokalizálására azonban Oroszországban nem volt meg a szándék, így az arra irányuló német elképzelések alaptalank voltak.

Augusztus 1-jén viszont a londoni német nagykövet azt jelentette haza, hogy a brit külügyminiszter nem zárja ki: ha Németország nem támadja meg Franciaországot, akkor Nagy-Britannia semleges marad, sőt garantálja Franciaország távollmaradását is a konfliktustól! A nagyköveti távirat nagy felfordulást okozott Berlinben, ahol a vezérkar, von Moltkéval az élen, a katonai felvonulás folytatását és a támadást követelte, többek között azzal érvelve, hogy már túl késő megállítani az előkészületeket. A polgári vezetés, Bethmann-Hollweg kancellárral az élen, a brit javaslat figyelembevételét ajánlotta, és ezúttal II. Vilmos is melléjük állt. A császár táviratban köszönte meg V. Györgynek a javaslatot, amit Berlin örömmel elfogad. Ekkor azonban Londonon volt a meglepődés sora. Edward Grey-t a Buckingham-palotába rendelték, és magyarázatot követeltek tőle. A megbeszélés után Berlint értesítették, hogy „félreértés” történt, és másnap Grey tisztázza az ügyet gróf Lichnowskyval. Grey magatartását sokan sokféleképpen magyarázták. Többen felvetik annak lehetőségét, hogy ha bármilyen utalást is tett a háborúból való kimaradásra, az esetleg pártpolitikai okokból történt. A Liberális Párt jelentős része nem kívánt részt venni semmilyen háborúban, a kormánynak a háború kérdésében az ellenzéki Konzervatív és Unionista Pártra kellett támaszkodnia. A közvélemény többsége ellenezte a háborút; a sajtót illetően szinte kizárólag a *The Times* állt ki az abban való majdani részvétel mellett. Maga a *Foreign Office* is inkább minimalizálta az *entente* jelentőségét; Nagy-Britanniát semmi kötelezettség nem terhelte volna egy, a Monarchia és/vagy Németország ellen irányuló francia–orosz akció esetén. Ám az is lehetséges, hogy valóban félreértés történt, és Grey esetleges homályos utalásait a német nagykövet értelmezte tévesen.²¹

A brit kabinet július 29-i ülésén valóban szó volt semlegességről – Belgium semlegességéről, amit az ország függetlenségének szavatolásával együtt az 1839-ben a nagyhatalmak által aláírt londoni szerződés garantált. Belgium stratégiai helyzet foglalt el a brit biztonságpolitikában a Brit-szigetekhez való közelsége, valamint a La Manche-csatornán zajló forgalom ellenőrzése miatt. Belgium stratégiai jelentősége a világháború előtt újabb dimenzióval bővült Nagy-Britannia számára. A londoni stratégiák úgy számoltak, hogy Németország nem tudja Franciaországot (gyorsan) legyőzni, ha a megerősített francia állásokat a közös német–francia határ mentén kell támadni. Egy elhúzódó kétfrontos anyagháborúban – Oroszországgal és Franciaországgal szemben – pedig a németek hátrányba kerülnének és a siker katonai lehetősége nagymértékben csökkenne számukra. Ha azonban a németek a semleges Belgiumon keresztül – az 1839-es szerződés megszegésével – intéznének támadást Franciaország ellen, akkor a német csapatok kisebb ellenállással találkoznának – leg-

alábbis kezdetben –, és nőnének Berlin esélyei a katonai győzelemre. A brit vezetés mindenáron el akarta kerülni azt, hogy egyetlen nagyhatalom uralja Európát – egyes politikusai már napóleoni ambíciókat tulajdonítottak II. Vilmosnak. Így amikor a német csapatok augusztus 4-én hajnalban átlépték a belga határt, Nagy-Britannia ultimátumot intézett Németországhoz, hogy vagy abba hagyja az ottani hadműveleteit és kivonja csapatait, vagy szembe kell néznie a brit hadüzenettel.

A Berlinnek adott határidő lejártakor, 1914. augusztus 4-én Öfelsége Kormányja bejelentette a hadiállapot beálltát Németországgal szemben. Herbert Asquith kormánya így morális előnybe került a németekkel szemben (Belgium szerződésben garantált függetlenségének megvédése okán), és a korábban a háborút ellenző liberálisok „összezártak” Asquith és Grey mögött (azaz pártpolitikai szempontból is hasznot tudott húzni a kormány a hadüzenetből), továbbá az „írkérdés” is átmenetileg lekerült a napirendről.

A hadüzenet nagy megkönnyebbülést okozott, elsősorban Párizsban. Ezzel ugyanis véget ért az évtizedes bizonytalanság a valódi brit szándékokat illetően.²² Noha túlzás lenne azt állítani, hogy az európai háború kitörését mindenki lelkesen fogadta, a nagyhatalmak politikusainak, katonai vezetőinek és közvéleményének többsége nagy reményeket fűzött egy gyors és sikeres háborúhoz. A megelőző évek, hónapok és napok drámai és tragikus eseményeinek egyik főszereplője, Sir Edward Grey azonban jóval józanabban mérte fel a jövőt: „Ezen a napon egész Európában kialszanak a lámpák; s a mi életünkben meggyújtva már nem is fogjuk látni őket.”

Foto: Fortepan 75349 / Rosta László

Jegyzetek

- ¹ Keith, Lowe: „*When two scribes go to war ...*” *The Daily Telegraph*, February 26, 2014, 29.
- ² Clark, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Penguin Books, 2013, 213.
- ³ A német–orosz „viszontbiztosítási” szerződés előírta, hogy Oroszország háború esetén Németországgal szemben semleges marad, kivéve azt az esetet, ha Németország támadja meg Franciaországot, míg háború esetén Németország semleges marad Oroszországgal szemben, amennyiben Oroszország nem támadja meg az Osztrák–Magyar Monarchiát.
- ⁴ Ferguson, Niall: *The Pity of War 1914–1918*. Penguin Books, 1999, 53.
- ⁵ Leander S. Jameson vezetésével mintegy 600 felkelő támadta meg 1895. december 29-én Fokváros gyarmatról kiindulva Transvaalt abban a reményben, hogy felkelést tudnak szítani a búrok ellen. A támadás négy napon belül összeomlott, és az életben maradt felkelők nagy részét Pretoriában bebörtönözték.
- ⁶ Lásd például: Keegan, John: *The First World War*. Alfred A. Knopf, New York, 1999, 30.
- ⁷ MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace. The Road to 1914*, 2014, 78–79.
- ⁸ Clark, Christopher: *The Sleepwalkers*, i. m., 166.
- ⁹ Az amerikai és a német haditengerészeti fejlesztésre egyaránt nagy befolyást gyakorolt Alfred Thayer Mahan 1890-ben megjelent *The Influence of Sea Power Upon History 1600–1783* című könyve.
- ¹⁰ A kérdésről a korszakra vonatkozóan megemlíthető: McLean, Roderick: *Royalty and Diplomacy in Europe 1890–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 251.
- ¹¹ MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 181.
- ¹² Lichnowsky herceg, londoni brit nagykövet (1912–1914) szerint „Sir Arthur Nicolson and Sir W[illiam] Tyrrell were the two most influential men at the Foreign Office after the Minister. The former was no friend of ours ... [Sir. W. Tyrrell] at first ... gavored the anti-German policy, which was then in fashion amongst the younger British diplomats.” Prince Lichnowsky: *My Mission to London 1912–1914*. http://archive.org/stream/mymissiontolondo00inlich/mymissiontolondo00inlich_djvu.tx, 29–30.
- Sir Arthur Nicolson madridi nagykövet volt 1904–1905 és szentpétervári nagykövet 1906–1910 között; Sir William Tyrrell Sir Edward Grew külügyminiszter személyi titkára volt 1907–1915 között.
- ¹³ Eyre Crowe 1885–1925 között szolgált a brit külügyminisztériumban; a *Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany* írásakor (1907) az ún. Nyugati Osztály vezető tisztviselője volt.
- ¹⁴ *German History in Documents and Images*. Volume 5. Wilhelmine Germany and the First World War, 1890–1918. Perceptions of German Foreign Policy in England (January 1, 1907). http://germanhistorydocs.ghidc.org/pdf/eng/603_Percept%20Germ%20For%20Policy_107.pdf.
- ¹⁵ In Clark, Christopher: *The Sleepwalkers*, i. m., 210.
- ¹⁶ In *uo.*, 329. – A beszédet egyesek David Lloyd George *Mansion House*-beli beszéde inverzének tartják.
- ¹⁷ A búr háború még egy másik vonatkozásban is szerepet játszhatott a világháború előtti brit kül- és biztonságpolitikában: egyes feltételezések szerint az 1907-es brit–

orosz konvenció megkötése azt is szolgálta, hogy London ne maradjon diplomáciailag olyan elszigetelt, mint volt a búr háború során.

- ¹⁸ Asquith miniszterelnök, aki ekkor éppen Venetia Stanley-be volt szerelmes, és akivel intenzív levelezést folytatott, Winston Churchill szerint időnként még a kabinetüléseken is szerelmes leveleket írogatott, mindössze július 24-én említette meg az egyik levelében az európai válságot, miután az ír válságról tartott tanácskozás kudarcba fulladt. MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 492.
- ¹⁹ In uo., 544.
- ²⁰ Többen, köztük Szergej Szazonov orosz külügyminiszter (1910–1916), visszatekintve, úgy vélték, hogy Nagy-Britannia egyértelműbb politikájával megakadályozhatta volna a háborút. (Lásd Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat, Budapest, 1980, 118.) Edward Grey azonban július 29-én egyértelműen fogalmazott gróf Lichnowsky londoni német nagykövetnek, amikor kijelentette, hogy nincs ugyan titkos egyezség Nagy-Britannia és Franciaország között, de London egy francia–német háborúban Párizs mögé fog állni. (Egy Ausztria és Szerbia közötti háborúban pedig érdektelenséget nyilvánított.)
- ²¹ Lichnowsky herceg a visszaemlékezésében ugyancsak félreértésre utal: „Sir W. Tyrrell called me on the morning of the 1st August to tell me that his chief still hoped to find a way out. Would we remain neutral if France did? [...] In the afternoon he [Sir William Tyrrell] only talked about about Belgian neutrality and the possibility that we and France might face one another in arms without attacking. ... This was not a proposal at all, but a question without any guarantee.” Prince Lichnowsky: *My Mission to London 1912–1914*, i. m., 37.
- ²² Edward Grey még augusztus 1-jén is azzal védekezett Sir Arthur Nicolson előtt, amikor az szemére vetette, hogy mindig is biztosította a franciákat arról, hogy Nagy-Britannia melléjük áll német támadás esetén, hogy „[Cambon] kezében nincs semmilyen írás”. In MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 580.